

ԾԱԳՄԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

ԵՒ

ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

Այս աշխատանքը կը ձգտի առնչել ու յօդաւորել իրարու ծագման քաջողութիւնը եւ ոչ նուազ զօրաւոր Հրապոյրը գրութեան Մովսէս Խորենացիի «Հայոց Պատմութեան» մէջ: Պիտի փորձեմ ի յայտ բերել այն կորիզային կապը, որ կայ գրութեան ու ծագման միջեւ, ներյայտ յանձնարարութեան մը մէջ կամ չըսուած հրամայականին՝ որ կարելի է տարազել այսպէս. պէ՛տք է ծագումը գրել: Ինչո՞ւ համար պէտք է գրել, ի՞նչ կապ եւ ի՞նչպէս ծագում եւ գիր կը յարաբերին իրարու հետ, ի՞նչու համար կարելի չէ ծագումը չգրել. ասոնք են այն հարցումները որ կ'առաջնորդեն զիս այստեղ:

Նախաբան

Անհրաժեշտ է սակայն առաջին դիտողութիւն մը նկատի առնել: Աւելի քան դարէ մը ի վեր Մովսէսի «Հայոց Պատմութիւն»ը առիթն է ամէն տեսակի ուսումնասիրութեանց, խստօրէն տեղադրուած՝ ընդմէջ պատմագրութեան եւ բանասիրութեան: Աղբիւրներու որոնումը, դէպքերու, դէմքերու եւ թուականներու ճշգրտումը, հեղինակին ինքնուրուիւնը եւ ասոր առնչութիւնը երկին գրութեան ժամանակաշրջանի յստակման ճիգը արտադրած են հսկայական գրականութիւն մը, ա'յնքան որ մոռցուած է տարրական ճամարտութիւն մը. երկին ներքին տրամաբանութիւնն ու միութիւնը, որոնք դժուար թէ կարելի ըլլայ վերածել անոր ըսած, ծածկած կամ յերիւրած յղումներուն, այդ մեծածաւալ ենթա-գրութիւններուն որ «Պատմութիւնը» կը տանի իր հետ:

Հարկ է անմիջապէս գիտնալ, որ իմ աշխատանքը կ'արձանագրուի ո'չ բանասիրութեան, ո'չ ալ պատմական քննադատութեան շրջանակ-

ներուն մէջ, թէեւ այս երկու կալուածներուն ու կրթանքներուն ընձեռած կարելիութիւններն ու անոնցմով ամբարուած գիտելիքներու պաշարը ոչ հերքուած են ոչ ալ անտեսուած: Իմ ընթերցումը «Հայոց Պատմութեան» կը չըլանցնի որքան չահեկան այնքան ալ որոշ չափով ամուլ վէճը երկի ստեղծման թուականին¹: Նկատի առնելով Մովսէսի ծրագրին միատարրութիւնն ու համընթերութիւնը (coherence) մէկ կողմէն, եւ միւս կողմէն նման պատմական երկի խորապէս ալ զրական ու գեղարուեստական եզրը² որ կ'արտօնէ նման մօտեցում, իմ ընթերցումը կ'ուզէ ընդգծել երկու, ինծի համար կարեւոր թեմաներ, հարցադրութիւն մը կազմող. ծագման քաջողութիւնը եւ գրութեան նոյնքան ներուժ առէր:

Մանօթ է որ Մովսէս իր «Պատմութիւն»ը կը գրէ ի պատասխան «ուսումնասէր» եւ «ընթերցասէր» Սահակ Բագրատունիի «գեղեցիկ խնդրոյ» կամ հայցուածին³, որուն շնորհիւ խօսքը կ'արձանագրուի մշտապէս ընդմէջ հարցումի ու պատասխանի ստեղծած միջոցին, որ պիտի կոչեմ «տրամախօսական միջոց»: Արդարեւ՝ անկախ այն իտէալ ու քիչ մը փաղաքուշ դիմանկարէն որ Մովսէս կը գծէ Առաջին գրքի մուտքին եւ նոյնպէս անկախ հայոց հնախօսութիւն մը, ազգաբանութիւն մը գրելու խնդրանք-հրամանէն, Սահակ Բագրատունի անդադար ներկայ է «Պատմութեան» մէջ, պատուիրատուի մը աւանդական դերէն շատ աւելի հզօր ներկայութեամբ, անդադար իրեն վերագրուող հարցումներով: Կը բաւականանամ յիշեցնելով խնդրանք-հարցումը ինչ կը վերաբերի Պարսից առասպելներուն, որոնք կը կազմեն Առաջին գրքի յաւելուածներուն նիւթը. «Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ՝ եւ Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն եւ անճոռնի առասպելքն իցեն. եւ կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան առնես աշխատ...» եւ աւելի անդին. «Այլ ասես՝ մեզ պատճառս տալ անբանութեան նոցա եւ զարդարել զանզարդսն» (Ա, յաւելուած ա): Դուն եւ Մենք, ինչ որ կ'ըսես եւ ինչ որ կ'ընենք կը բեւեռին հարցում-պատասխանի կառոյցին շուրջ,

1. Զանց կ'առնեմ մասնագիտական գրականութեան յիշատակումը, այլապէս ատիկա պիտի նշանակէր ընդարձակ մատենագիտութիւն մը արտագրել:
2. Յ. Մանանդեան, որ հանգիստութիւններ կը գտնէ Թէոնի «Յաղագս ճարտասանական Կրթութեանց» երկին եւ Մովսէսի պատմութեան մի քանի հատուածներու միջեւ, Թէոնի այդ երկի յառաջաբանին մէջ դժբախտաբար երբեք նկատի չ'առնել այն հաւանական կապերը որ կրնան գոյութիւն ունենալ «Յաղագս պատմութեան» զլուխին եւ Մովսէսի պատմագրական մօտեցման միջեւ, տես «Թէոփնեայ Յաղագս ճարտասանական Կրթութեանց», Երեւան, 1938:
3. Հայոց Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1913, էջ 5: Ներէշային մեր բոլոր յղումները կ'երթան այս հրատարակութեան բնագրին: Նկատի առած ենք նաեւ Վենետիկեան հրատարակութիւնը. Մովսէս Խորենացու Մատենագրութիւնը, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1865. Այս աշխատանքը աւարտած էր երբ մեր ձեռքը հասաւ

հարցում՝ ներյայտ, պատասխան՝ բացայայտ, քանի որ «Պատմութիւնը» ուրիշ բան չէ եթէ ոչ պատուէրին ընդարձակ պատասխանը: Որով Մովսէսի ամբողջ խօսքը կ'ընդլայնի տրամախօսական միջոցին մէջ:

Այս միջոցը իր կարգին երկյարկ յօրինուածք ունի.

- Սոսկապէս պատմողական խօսք մը, որ դէպքեր, դէմքեր, նամակներ կը բերէ եւ որը յաճախ կը գրաւէ ընթերցողին ուշադրութիւնը, այն չափով որ Մովսէսի ծրագիրը կը թուի ըլլալ պատմութեան մը յօրինումը, որ ուրիշ ձեւով չէր կրնար գրուիլ եթէ ոչ իբրեւ պատում:

- Մտածողական խօսք մը, կամ երկրորդ մակարդակի խօսք մը, որ խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ պատմողական պատմութեան մը անհրաժեշտ տարրերը: «Մեթոտաբանական» խօսք մըն է ասիկա, որ կը դնէ ճշմարիտի, սուտի, հաւաստիի կամ հնարովիի խնդիրները, յղումներ կ'ընէ, կը յիշատակէ հեղինակներ, դիւաններ ու արխիւներ: Եսի կամ Մենքի մը, պատմողի մը հիմքէն եկող այս խօսքը ունի իր իւրայատուկ տրամաբանութիւնը, որուն շնորհիւ ի յայտ կու գայ պատմագրութեան յղացք մը, հեղինակային գաղափարախօսութիւն մը, տրամաբանութիւն՝ որուն բոլոր զսպանակները քննարկուած չեն տակաւին:

Այլ խօսքով՝ Մովսէսի «Հայոց Պատմութեամբ» մենք դէմ յանդիման կը գտնուինք գրքի մը որուն կառուցուածքը բաւական բարդ է, այն չափով որ պատումը մշտապէս տեղադրուած, զետեղուած է որպէս կարդացուող ու կարդացուած պատում: Պատում՝ կարդացուող նախ՝ հեղինակին կողմէ, ապա՝ պատուիրատուին՝ Սահակ Բագրատունիին, վերջապէս՝ հաւանական ընթերցողներուն: Պատումը այստեղ իրարու մէջ հակող հայելիներու կազմած մըն է, խաղ մը՝ հանուած հին, մոռցուած կամ կորսուած դիւաններէ, վերակառուցուած եւ մեկնաբանուած: Պատում՝ որուն պատմիչ գրողը ինքն իր գրածին միշտ կ'ուզէ ներկայ ըլլալ, կը հսկէ անոր, քանի որ չի վարանիր միջամտելու, ամէնէն այլազան կերպերով: Այսպէս՝ օրինակ կը գրէ Սահակին. «Այլ ծանի՛ր մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջիկան մեր ասացեալ գիրս, եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ եւ որոշ: Եւ սկսայց այսպէս»⁴, եւ կամ՝ երբ Մովսէս կ'ուզէ Ագաթանգեղոսի ամփոփ ըսածը ընդարձակել. «Արդ՝ թէպէտ եւ Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այս, բայց ես հաւանեալ եմ ձիգ եւ յերկար առնել զպատմութիւն ժամանակիս այսորիկ, ճառելով ի սկզբանէն, եւ ճշմա-

Թիֆլիսեան բնագրին նմանահանութիւնը, հրատարակուած Մ. Խորենացիի «Պատմութեան» ստեղծման 1500ամեակին առթիւ, Երեւան, 1991: Այս հրատարակութիւնն ունի «Լրացում»ի բաժին մը, որուն հեղինակը Ա. Բ. Սարգսեան Թիֆլիսեան բնագրին մասամբ անծանօթ ձեռագրերու նկարագրութիւնը կ'ընէ եւ կու տայ տարբերութեղծները:

4. Ա, յաւելուած Բ, էջ 91:

նոցանէ գործեաց, եւ ո՛վ ոք ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի եւ մերազնեայ եւ ո՛յք ոմանք եկը ընտանեցեալք եւ մերազնացեալք. եւ զգործս եւ զժամանակս իւրաքանչիւր գրով դրոշմել, ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչեւ ցայժմ...»⁸։ Աւելի անդին կը վերադառնամ «կարգել զպատմութիւնն ճշդիւ» դարձուածքին շատ մասնաւոր նշանակութեան, քանի որ խնդրոյ առարկայ է պատմութեան գրութիւնը՝ պատմագրութիւնը։

Պատմութեան յանգման կէտը նշուած է, որպէս այն ժամանակը երբ կենդանի է Սահակ Բագրատունին, այսինքն՝ Մեսրոպի մահուան վաղորդայնը։ Մեզ այստեղ չի հետաքրքրեր այն հարցը թէ Մովսէսի «Պատմութիւնը» ունեցա՞ծ է, թէ ոչ չորրորդ գիրք մը, ինչպէս կը յաւակնի Թովմա Արծրունի։ Աւելի շահեկան եւ նոյն ատեն թելադրական է պատումին աւարտը, որ Մեսրոպի մահն ու թաղումն է, որոնց կը հետեւի ծանօթ ողբը⁹։ Մովսէս կը ձգտի ազգաբանական գիծ մը քաշել սկիզբէն՝ առաջին մարդէն մինչեւ Սահակ Բագրատունին եւ կամ հակառակ ուղղութեամբ Սահակ Բագրատունիէն վերընթաց մինչեւ սկիզբ. «ի վերուստ ի քեզ իջուցանիցեմ անսխալ, կամ ի քէն եւ յայլոց սկսեալ՝ անդր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն»¹⁰։ Այլ խօսքով՝ Հայոց հնախօսութիւնը (Գ, ա) կը ներառնէ իր մէջ ազգաբանութիւնը պատուիրատուին, ինչ որ թելադրած է բանասէրներու, որ Մովսէս Բագրատունեաց տոհմին ցեղաբանութիւնն է, որ կը կատարէ։ Մեզի

8. Ա, ք, էջ 11-12։

9. Ակինեան վիճելի կը գտնէր ատենին այս վերջին գլուխին պատկանելիութիւնը Մովսէսի «Պատմութեան» եւ զայն կը նկատէր Ղեւոնդի երկին վերջին մասը (տե՛ս Մատենադարանի հետազոտութիւններ, Գ Հատոր, Վիեննա, 1930, էջ 157 եւ յաջորդներ)։ Արդ՝ անկախ ոճային նմանութիւններու երկբայելի բաղդատութիւններէն, որ կ'ընէ Ակինեան, կարելի է դիտել տալ, որ Մովսէսի «Պատմութեան» երկրորդ գրքին վերջին գլուխը՝ ՂԲ, նոյնպէս ողբ մըն է, նուազ զարգացած, ի հարկէ, բայց ստոյգ։ Կը բաւէ կարդալ. «Աստանօր ամաշեմ ասել զճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն եւ զամբարշտութիւն ազգիս մերոյ, եւ զմեծի ողբոց եւ արտասուաց արժանի զսոցա գործս...», եւ «Վասն այսորիկ ես ի վերայ իմոցս ողբալով ասեմ, որպէս Պաւղոս... Ազգ թի՛ւր եւ դառնացող, ազգ, որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր, եւ ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա, եւայլն», Բ, դբ, էջ 248-247։ Այս ողբը կը հետեւի Լուսաւորչի եւ Տրդատի մահերուն եւ ուրիշ չափազանց աւանդական պաշտօն։ Պէտք կ'ա՞յ նկատելու երկու գրքերու աւարտներուն նմանութիւնը. Լուսաւորչի-Տրդատի մահ, ողբ եւ Սահակի-Մեսրոպի մահ, ողբ։ Զուգահեռը թելադրական է։ Երկու գրքերուն մէջ պատմում կ'աւարտի մահուամբ, մահեր՝ որոնք կը կազմեն հիմնական դէպքեր։ Դէպքեր՝ որոնց հակազդեցութիւնը կը թարգմանուի ողբով, որ բնաւ երբեք պատահական, այսինքն՝ յաւելելի կամ զեղչելի հատուած մը չէ։ Կառուցուածքային այս մասնայատկութիւնը ըստ իս կ'արգիլէ ողբին անջատումը գրքէն եւ Ակինեանի այլապէս հերքելի դրոյթը կը դարձնէ խախտու ու կամայական։

10. Ա, ք, էջ 12։

համար կարեւորը այստեղ այս ազգաբանութեան արտադրածն է, պատուիրատուին եւ գրքի առաջին ընթերցողին «ծնունդն» ու ծննդաբանութիւնը»:

Հայոց հնախօսութեան կամ հնագրութեան ծրագիրը¹¹ կը հիմնուի ազգաբանութեան եւ ժամանակագրութեան վրայ¹²: Սակայն այս հաւաստի ու ճշմարիտ պատմութեան ծրագիրը տարուած է ծագման առքէն: Արդարեւ՝ Մովսէս գրքին պատուէրը, այսինքն՝ անոր սկիզբը որոշ չափով, կ'արձանագրէ «Հարցասիրութեան»ը մէջ Սահակ Բագրատունիի: Այս բառը «Պատմութեան» մէջ կը յայտնուի երկու անգամ. «յորմէ մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս՝ երկրորդեմք այժմ քում հարցասիրութեանդ...»¹³, եւ աւելի անդին. «Նրկուք այսոքիկ են, որք աշխատութիւն տագնապաւ մեզ ի վերայ ի քումմէդ հասուցանեն հարցասիրութենէ համառօտասիրութիւն, արագաբանութիւն»¹⁴: Այս նորաբանութիւնը Մովսէս կը յօրինէ յունաբան ոճով, հաւանաբար ակնարկելով յունարէն *erotao* (հարցանել, քննել, խուզել) եւ ընդլայնելով անոր ներյայտ իմաստը՝ *eros*ը թարգմանելով «սիրող»:

Հարցասիրութիւնը սոսկական հետաքրքրութենէ կամ դէպի գիտութիւնը գացող որոնումի տենդէն աւելի բուռն զգացում մըն է, որ Սահակ Բագրատունիի դիմանկարին մէջ իսկ գոյ է արդէն, երբ ան կը յատկանշուի իբրեւ «ուսումնասէր»¹⁵ եւ «ընթերցասէր»¹⁶:

Այս սէրին մէկ ուրիշ եւ թերեւս ալ փստաւոր անունն է «տարփանքը»: Մովսէս արդարեւ՝ Առաջին գրքի յաւելուածները գրելէ առաջ՝ կ'այլապէս Սահակ Բագրատունին իր այդ «ցանկութեանը» համար դէպի Պարսկական առասպելները. «Բայց զի՞նչ արդեօք քեզ՝ եւ Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն եւ անճռնի առասպելքն իցեն»¹⁷: Պարբերութեան աւարտին Մովսէս կը վերադառնայ այս տարօրինակ տարփանքին. «Խրպիսի իղձք՝ անբաղձալոյ իրիք բաղձալ եւ մեզ յաւելու աշխատութիւն: Այլ տացուք զայսոսիկ՝ մանկականի քոյոց տիող անհասութեան խակութեանս լեալ տարփանք: Վասն որոյ եղիցի եւ աստանօր ընուլ

11. Սեբէոսի վերագրուած պատմութեան առաջին գլուխին մէջ կը գտնենք նաեւ նախնաց պատմութեան ծրագիրը, բայց յատկանշական է, որ այնտեղ չլրջալ խօսք հնախօսութեան կամ հնագրութեան: «Սէբէոսի պատմութեան» անանուն հեղինակը կ'ուզէ «զնախնի քաջացն ձեռնարկելով վիպասանութիւնս» եւ «զնախնեացն պատմութիւնս», այս պարագային յղուելով բացայայտօրէն Տիտանեան Բելի առասպելին, տե՛ս «Պատմութիւն Սէբէոսի», աշխատասիրութեամբ Գ. Աբգարեանի, Երեւան, 1979, էջ 47-48:

12. «Քանզի ոչ է պատմութիւն առանց ժամանակագրութեան...», (Բ, ձբ, էջ 224):

13. Ա, Ը, էջ 31:

14. Ա, ԼԲ, էջ 87:

15. Ա, Գ, էջ 22:

16. Ա, Ե, էջ 17:

17. Ա, յաւելուած ա, էջ 89:

մեզ զփափազ կամաց քոց»¹⁸։ Այս տարփանքը որ կը յատկանշէ ըստ երեւոյթին պատուիրատունն երիտասարդութիւնն ու խակութիւնը՝ տհասութիւնը դէպի անբանն ու անբովանդակը ցանկութիւն մըն է նաեւ, այն չափով որ, ըստ Մովսէսի, պարսկական առասպելները չունին յունականներուն այլաբանական իմաստները։ Սակայն յայտնի է, որ այս տարփանքը սիրոյ բուռն զգացում մըն է, որ կրնայ երթալ դէպի Աստուած կամ դէպի մարդիկ եւ կը գտնուի սերտ յարաբերութեան մէջ «տրփանքին» հետ։ Իսկ տրփանքը բացայայտէն սեռային գունակորում ունի․ այսպէս է Սաթենիկի սէրը դէպի վիշապները․ «տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապասունան»¹⁹, «ցանկասէր» Տրդատ Բագրատունիի սէրը դէպի Նազենիկ հարճը «տեսեալ Տրդատայ զկին մի․․․ որում անունն էր Նազինիկ՝ տրփացաւ»²⁰․ նոյնպէս Շամիրամի սէրը դէպի Արան որ անոր է «զցանկալին իւր զտարփածուն»²¹, որոշադրուած է որպէս «տուփական ցանկութիւն»²²։ Աւելորդ է ասկէ անդին ընդգծել իղձին, փափաքին, տարփանքին տակ գրողոյ սիրոյ ցանկութիւնը։ Իսկ այս ցանկութիւնը իր կարգին կը բնորոշուի իբրեւ «անհատ ցանկութիւն»²³, տեւական, միշտ «վառ եւ բորբոք»²⁴, «ձգտող աստուածային պատկերի նմանութեան»։ Բայց այս անդադար ցանկութեամբ ապրող Սահակ Բագրատունին կը գովաբանուի նաեւ որպէս «գեղեցիկ եւ չափաւոր մոլութեամբ յայտոսիկ մոլեալ եւ զակատեալ»²⁵, ինչ որ կը կազմէ արիստոտելեան եւ փիլոնեան իտէալը մարդկային բանականութեան եւ «խոհեմութեան»²⁶, այսինքն՝ φρόνησις։ Բառապաշարի ու յղացքներու «անորոշութիւն» պէտք է տեսնել այն երեւոյթին վրայ, որ ինչպէս «տարփանքը» այլապէս ալ «մոլութիւնը» կը յատկանշէ նաեւ սեռային բուռն կիրքը․ «զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ, զի առ յոյժ ցանկականի մոլեգնութեանն»²⁷։ Եւ «չափաւոր»ը կու գայ պարզապէս սանձել, հունակորել, կշռաւորել կամ վեհացնել այդ կիրքը։

Այս անհատնում ցանկութիւնը, գեղեցիկ ու չափաւոր, քանի որ դարձած է դէպի առաքինութիւնը, գիտութեան լոյսը, բանականութիւնը

18. Նոյն, էջ 90։

19. Բ, խթ, էջ 176։

20. Բ, ԿԳ, էջ 193։

21. Ա, ԺԵ, էջ 49։

22. Նոյն, էջ 50։

23. Ա, ա, էջ 6։

24. Նոյն։

25. Նոյն։

26. Տե՛ս Moses Khorenatsi, History of the Armenians, translation and commentary of R. W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge, 1978, էջ 86։

27. Ա, ԺԵ, էջ 49։

կը տանի ղէպի ճանաչումը ծագումին, նախնիներու ծննդաբանութեան: Շահեկան է տեսնել, որ Մովսէս ուղղակիօրէն պատմութեան, գրքին ծրագիրը կապէ ցանկութեան. «Զի եթէ զամենայն եղեալսն յաշտարակագործութենէն մինչեւ առ մեզ ի հասողութիւն քեզ ի մերումս ածել ջանասցուք պատմութեան, ե՞րբ ապա յըզմալին քո հասանիցեմք զրուցաց պատմութիւնն...»²⁸: Բնագիրը այստեղ այնքան ալ բացայայտ չէ, քանի որ ծագումի ճանաչման ցանկութիւնը կ'երթայ ոչ միայն ղէպի պատմութիւնը, այլեւ «զրուցաց պատմութիւնն»: Այս վերջին կէտին կ'անդրադառնամ անմիջապէս, քանի որ ան կը հիմնէ ճանաչման առարկային երկդիմութիւնը, կարելի դարձնող առ քո շաղղութիւն: Ինչ որ ցանկութիւնը կ'ուզէ ազգաբանութիւնն է Հայոց, պատմութիւնը իբրեւ հնախօսութիւն: Այս ցանկութիւնն ու հնախօսութիւնը ներյայտօրէն ներկայ են Երկրորդ գրքի մէկ հատուածին մէջ, երբ Մովսէս կը գրէ. «Իսկ ըստ նմանեացն ապա եւ որ ինչ ի համբաւուցն արանց իմաստնոց եւ հնախօս սիրաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ արդարաբար քեզ զրուցեցաք»²⁹: Այստեղ հնախօսը որոշադրուած է իբրեւ «սիրաբան», սիրողը բանի եւ բանականութեան, բանասէր:

Յամենայն ղէպս պատմութիւնը իբրեւ հնախօսութիւն կը ծնի ցանկութենէ մը, որուն առարկան ծագումն է, սկիզբը կամ ինչ որ Մովսէս կը կոչէ «արմատոյն հանոյր մարդկութեանս կամ ... Մայրին»³⁰: Այստեղ հաւանաբար Մովսէս բառախաղ մը կ'ընէ յունարէն երկու բառերու միջեւ. ἀρσόν, որ կը կը նշանակէ «ծայր», «գլուխ» եւ ἀρσίν, որ կը նշանակէ սկիզբը եւ յետնաբար իշխանութիւն, գաւառ, շրջան: Այլ խօսքով՝ արմատը, ծայրը, սկիզբը այն է որ կը տիրապետէ, կ'իշխէ, կարելի կը դարձնէ իշխանութիւն եւ զօրութիւն:

Պատմութեան ընթացքին երբ Մովսէս կը հասնի Հայկին եւ կը խօսի Մար Աբաս Կատինայի երկէն, երկու անգամ կը բնորոշէ իր ծրագիրը. «Եւ այս կարգ զրուցաբանութեան դադարումն առցէ. զի հանդէս է մեր՝ ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել զառաջինսն մեր եւ զբուն հին նախնին»³¹: Ակնարկելով նորէն Մար Աբասի մատեանին, կ'արտագրէ ասոր վերնագիրը որ «ունի զբուն հնոցն եւ զնախնեացն բանս»³²: Երկու այս հատուածներուն մէջ ալ ազգաբանական որոնումը նպատակ ունի գտնելու եւ յայտնելու, յայտնի դարձնելու (ինչպէս հակադարձաբար կը նկատէ Վաղարշակ Թազա-

28. Ա, է, 28:

29. Բ, ՀԵ, էջ 214:

30. Ա, Դ, էջ 13:

31. Ա, Թ, 32:

32. Նոյն:

ւոր որ այդ մատեանի ստեղծման առիթն է)։ Ազգաբանական որոնումը ունի յայտնաբանական եզր մը, որուն լաւագոյն թարգմանութիւնն է «ցուցումը»։ «Այլ սկսեալ ցուցից քեզ զմերն, թէ ուստի եւ որպէս»³³։ Ծագման ցանկութիւնը կը ձգտի յայտնաբերել ու ցուցնել «բունը», «բնիկը», «մերը»³⁴։ Բունն այն է որ յղուելով բնութեան մը կը հիմնէ նոյն ատեն տարբերութիւն մը, կը հիմնաւորէ ազգը որպէս ուրոյն եւ իւրայատուկ միաւոր։ Հասկնալի է թէ ինչու Եւսեբիոսի եւ Դիոգոր Սիկիւլիացիի հակառակ՝ Մովսէս կը գրէ ո՛չ թէ տիեզերական պատմութիւն մը, տիեզերական ժամանակագրութիւն մը, այլ միայն մասնայատուկ պատմութիւն մը, զոր կը յօդէ տիեզերական պատմութեան։ Մովսէսի հնախօսութիւնը մասնայատուկի պատմագրութիւնն է, բնիկի եւ բունի։

Ի՞նչ կարելի է ըսել ծագումի մասին։

Յատկանշական հատուածի մը մէջ Մովսէս կը գրէ․ «Բայց որպէս ի սկզբանն երբեմն ճշմարտեն, երբեմն ստեն...»³⁵, ինչ որ վենետիկեան հրատարակութեան մէջ կը պարզէ քիչ մը տարբեր պատկեր․ «Բայց որպէս ի սկզբանն ի ճշմարտէն եւ ի ստէն...»³⁶։ Մովսէս նկատի ունի այստեղ զրոյցներ, օրինակ նախամարդու մասին, որոնք ճշմարիտ են այնքան ատեն որ կը խօսին նախամարդէն, կը սխալին երբ զայն կը նկատեն թազաւոր, անոր վերագրելով 36000 տարուան կեանք մը։ Այս հատուածով ի յայտ կու գայ էական դժուարութիւն մը բոլոր այն ձեռնարկներուն համար որոնք նկատի ունին սկիզբը կամ ծագումը։ Ասոնց մասին կարելի է ճշմարտել ու ստել եւ այս կրկնակ խօսքերէն կը ծնին անբան զրոյցները կամ այլաբանական առասպելները որոնց ճշմարտութիւնը կը մնայ վերբերել։ Նոյն գլուխին մէջ, աւելի անդին, Տիտանի եւ Զրուանի առասպելները յիշատակելէ վերջ՝ Մովսէս կը գրէ․ «Արդ՝ զայսոսիկ այլ ոք թէպէտ առասպելս, թէպէտ ճշմարտութիւն հաշուեալ համարեսցի՝ բայց որպէս ես հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է»³⁷։ Երբեք այսքան յստակ չէ եղած սկիզբի խօսքին յարուցած դժուարութիւնը, վարանող ընդմէջ առասպելին ու ճշմարտութեան։ Պատմագիրը որ կը միտի բարձրանալ մինչեւ ազգաբանութեան թեան։ Կրնայ սխալիլ անդադար։ Մովսէսի ըրած բազմաթիւ, երեւելուիւր, կրնայ սխալիլ անդադար։ Մովսէսի ըրած բազմաթիւ, երեւելուիւր, կրնայ սխալիլ անդադար։ Մովսէսի ըրած բազմաթիւ, երեւելուիւր, կրնայ սխալիլ անդադար։ Մովսէսի ըրած բազմաթիւ, երեւելուիւր, կրնայ սխալիլ անդադար։

33. Ա, է, էջ 28։

34. Ստ. Մալխասեան իր թարգմանութեան մէջ՝ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1968, էջ 82, եւ Թոմսոն (յիշուած հատոր, էջ 81) այս «զմերն»ը կը որոշեն իբրեւ «մեր պատմութիւնը», ինչ որ սխալ չէ, սակայն, «մերը», մեր պատմութիւնը կ'ենթադրէ «բունը»։

35. Ա, գ, էջ 22։

36. Նշուած հրատարակութիւն, էջ 15։

37. Նոյն, ԼԱ, գ, էջ 24։

«Պատմութեան» առաջին գրքին մէջ մանաւանդ, ըսել կ'ուզեմ հնախօսութեան ազգաբանութեան մէջ, կը բխին այն իրողութեանէն, որ ծագման մասին կարելի է ճշմարտել ինչպէս ստել, կարծէք ծագումն ու սկիզբը ըլլար բան մը որ արտադրէր անտարբերօրէն ճշմարտութիւն ու սուտ, ինքն ըլլալով ասդին կամ անդին տրամաբանական այդ երկընտրանքէն: Ասոր համար է անկասկած որ Մովսէս առասպել կամ ճշմարտութիւն համարուածը կը հաւատայ («հաւանեալ եմ») որ ճշմարիտ շատ բան ունի իր մէջ: Այս յայտարարութիւնը բաւական յարակարծային է, քանի որ ինքն իր մէջ կը կրկնէ սկիզբին վերաբերող խօսքին անորոշելի նկարագիրը, խօսք՝ որուն ճշմարտացիութիւնը հետեւանք է պարզ «հաւանութեան» մը, այլ խօսքով՝ պատմագրի որոշումի մը:

Քանի որ ծագման մասին կարելի է թէ՛ ճշմարտել թէ՛ ստել, քանի որ զրոյցներն ու առասպելները անոր մասին կրնան ըլլալ ճշմարիտ կամ սուտ, դիւրին է հասկնալ թէ ինչու ծագումը տարօրէն առինքնող, գրաւիչ, դիւթիչ ու թիւրող է նոյն ատեն: Անիկա կրնայ ըլլալ ամէն տեղ, գրուած թէ անգիր առասպելներուն մէջ, արքայական դիւաններուն թէ կորսուած գրքերուն մէջ, այլ խօսքով՝ ամէն տեղ ուր կայ մարդկային խօսք, ուր ծագումին հետքերը կրնան յիշատակուած³⁸ ըլլալ: Այլ խօսքով՝ ծագումը միշտ եւ անդադար խոյզի մը, որոնումի մը առարկան է լեզուին մէջ:

Մովսէս կը ներկայանայ որպէս առաջինը Հայոց մէջ, որ հնախօսութեան մը ձեռնարկած ըլլայ եւ կը ներկայացնէ իր պատուիրատուն իբրեւ առաջին իշխանը որ ատոր գաղափարը ունեցած ըլլայ³⁹: Առաջին գրքի Երրորդ գլուխը ամբողջովին յատկացուած է նախնիներու կըշտամբանքին. «Կամիմ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեացն ոչ առանց յիշատակի բամբասանաց թողուլ»⁴⁰: Այս ընդարձակ եւ քանի մը անգամ կրկնուող կշտամբանքը շատ հաւանաբար հասարակ տեղիքի մը ընդլայնումն է: Նման դատապարտում կարելի է կարգալ

38. Այստեղ կարելի չէ հետեւիլ «յիշատակի» եւ «յիշատակութեան» թեմային եւ որը կը կազմէ պատմագրութեան արարքին նշանակութիւնը: Նշեմ միայն, որ ոչ միայն գիրը կրնայ յիշատակութիւն ըլլալ, այլեւ անգիր զրոյցը: Որով կարելի է ըսել, թէ լեզուն է գլխաւորաբար յիշատակութեան տեղը: Անկասկած գիրը առանձնաշնորհաբալ օրինավիճակ մը ունի. այսպէս՝ նշանաւոր երրորդ գլուխին մէջ «սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոյ յիշատակի, զոր եւ ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել...», Ա, գ, էջ 10:

39. «Յոյժ գարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն, որ ի սկզբանցն մերոց ազգաց մինչեւ զայժմուս միայն գտար զայսպիսւոյ մեծէ իրէ բուռն հարկանել եւ մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել – երկար եւ շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւնն ճշդիւ», Ա, գ, 11:

40. Նոյն, էջ 9:

Ֆլավիոս Յովսէփոսի «Ընդդէմ Ապիոն»-ի գրուածքին մէջ⁴¹, բայց կարելի է Հայոց անիմաստասէր բարքերուն մասին կարդալ նաեւ Փարպեցիի «Թուղթ»-ին մէջ առ Վահան Մամիկոնեան, եւ Անանիա Շիրակացիի ինքնակենսագրութեան մէջ⁴²: Ինչ որ ինծի համար կը թուի կարեւոր եւ մասնաւոր գոյն կու տայ Մովսէսի կշտամբանքներուն, այն ալ յառաջ քաշուած պատճառաբանութիւնն է:

Արդարեւ՝ Մովսէսի համար հին Հայերը «անիմաստասէր» են, մինչ Հելլէնները «իմաստասիրեցեալք» են եւ «իմաստութեանն առ ի յայլոց լինելոյ գտակը»⁴³: Անշուշտ անիմաստասէրը գիտութեան, իմաստասիրութեան, փիլիսոփայութեան պակասին կամ ասոնց հանդէպ անտարբերութեան չի յղուիր միայն, այլ ցանկութեան ու սիրոյ պակասին: Այդ պակասը չի բացատրուիր տեւական պատերազմներով եւ կամ գիրի ու գրականութեան չգոյութեամբ. «վասն ոչ լինելով գիր եւ դպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմիանց զկնի ի վերայ գային...»⁴⁴: Հերքելով այս պատասխանները, Մովսէս կը տարազէ հիմնական հաստատումը. «Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինսն Հայաստանեայցս լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան եւ երգարանաց բանաւորաց: Վասն որոյ աւելորդ է մեզ եւ այլ յաղաքս արանց անբանից, թուլամտաց, վայրենեաց ճառել»⁴⁵: Այս «անսիրելութիւն»ը, ինչպէս Մովսէսի բառապաշարէն ուրիշ տարրեր, կը սերի յունաբան դպրոցէն, եւ այս պարագային, ըստ Հայկազեան Բառքերին Ոսկեբերանի հայերէն թարգմանութենէն: Անսիրելութիւնը կը հասկցուի իբրեւ պակաս եւ ուրեմն՝ իմաստասիրութեան պակաս: Սակայն ինծի այնպէս կը թուի, որ բառին բայական արմատը մեզ կը յղէ սիրոյ, ցանկութեան պակասին կամ բացակայութեան դէպի իմաստն ու բանը: Պակաս մը, որ միայն թերի մը չէ, արժանիքի չգոյութիւն մը, այլեւ դրապէս գործել մը, ո՛չ թէ իմաստասիրութեան հանդէպ սէր չունենալ, այլ իմաստի աշխարհը չսիրել: Այստեղ անշուշտ բացայայտ ակնարկութիւն մը կայ Պղատոնի «իմաստութեան սէր»-ին, φιλοσοφία-ին: Արդէն Պղատոնական տարրը բաւական ներկայ է

41. «Յոյներու անհոգութիւնը սկիզբէն արձանագրելու բոլոր դէպքերը պաշտօնական դիւաններու մէջ, ահաւասիկ պատճառը բոլոր սխալներուն եւ սուտերուն անոնց որոնք աւելի ուշ ուղեցին գրել հին շրջանի մասին», Contre Apion, I, iv, Oeuvres Completes, éd. T. Reinach, Paris, Vol. VII, p. 5.

42. Միրակացու Մատեմագրութիւնը, Ա. Աբրահամեան, Երեւան, 1944, էջ 206-209: Աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ Անանիա Միրակացի, Մատեմագրութիւն, Երեւան, 1979:

43. Ա, բ, էջ 9: Հոս ալ անկարելի է հետեւիլ, իմաստ, իմաստասէր, իմաստութիւն բառերու բարդ ցանցին: Ստոյգ է միայն այն, որ Մովսէս շեշտը կը դնէ, որոշ հեռավորութենէ, Հելլէնները Հայերէն բաժնող խրամատին վրայ:

44. Ա, գ, էջ 11:

45. Նոյն:

Առաջին գլուխին մէջ, հաւանաբար Փիլոն Աղեքսանդրացիէն անցած: Յամենայն դէպս նախնիքը սէր չէին տածեր դէպի իմաստը: Մովսէս որ իմաստութիւն, իմաստ, իմաստասիրութիւն, իմաստնանալ բառերը կը գործածէ առատօրէն, նկատի ունի ոչ միայն գիտութիւնը, այլեւ արարքները, գործերը՝ «գործք իմաստութեան»: Ահա ինչու անսիրելութիւնը իմաստութեան արարել մըն է, արարք մըն է, որ կը մերժէ ամէն իմաստի արտադրութեան հոլովոյթ:

Հարցասիրութիւնը, որ կը յատկանշէ պատուիրատու իշխանը, ցանկութիւնն ու սէրը հարցման ու իմաստութեան նախնիներու կիրքերը չէին: Նախնիներուն կը պակսէր իմաստի կիրքը: Այսպէս է որ կարելի է թարգմանել Մովսէսի հաստատումը. «ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց եւ այլոց առաջնոցն առ ի յիմաստն տխմարութիւն եւ անկատարութիւն ոգւոյն բանականի»⁴⁶: Սիրոյ պակասը կը բխի ոչ թէ անհոգութենէ մը, ինչպէս է պարագան Յոյներուն, ըստ Ֆլավիոսի, այլ բանական ոգիի անկատարութենէ: Եթէ փորձենք սեղմել այս էջը, կը նկատենք, որ Մովսէսի համար հարցասիրութիւնը, առ իմաստ ցանկութիւնը կը ներկայացնեն մտքին, բանականութեան կատարելիութիւնը, կատարումը, ամբողջացումը: Այլ խօսքով՝ անսիրելիութեամբ խնդրոյ առարկայ է մտածումը, բանական գործունէութիւնը: Բանականութիւնը որպէսզի ամբողջանայ, կատարութեան ու կատարին հասնի հարկ է ուրեմն դէպի իմաստը զացող ցանկութեան: Թէ իմաստը նպատակն է, կատարումը հնախօսութեան ահա կէտ մը, որ կը լուսաբանուի Մովսէսի «Պատմութեան» աւարտով, որ Մեսրոպի մահն է, մահ՝ որ կը փակէ անկատարութեան եւ անսիրելութեան երկար ժամանակաշրջան մը եւ կարելի կը դարձնէ ծագման գրուիլը, ազգաբանութիւնը: Այլ խօսքով՝ գիրը եւ դպրութիւնը կ'աւարտեն անբանութեան եւ անսիրելութեան ժամանակաշրջանը եւ իրենք իրենցմով իսկ յայտնարար են ցանկութեան յայտնութեան: Յամենայն դէպս, «Պատմութեան» պատուիրատու իշխանը բացառեալ, Հայոց թագաւորները, իշխանները, նախնիները եւ ժամանակակիցները դասաւորուած են անբաններու, թուլամիտներու եւ վայրենիներու կարգին: Անմիջապէս որ պատմագիրը կը ստանայ պատուէրը գրելու Հայոց ազգաբանութիւնը, դէմ յանդիման կը գտնուի անոնց տխմարութեան, դիւանի, գրքի հանդէպ արհամարհանքին. կը բախի այս անսիրելութեան:

Մատենանը մատենանին տակ

Նախնիներու կշտամբանքէն եւ պատուիրատուի շեշտուած գովեստէն վերջ Մովսէս կ'անցնի ծրագրի իրագործման: Եթէ Նոյի սերունդին պատմութիւնը մասնաւոր հարց մը չի յարուցաներ իր մտքին, անկէ դէպի Հայկի եւ Բելի պատումը անցման ժամանակ կը յայտնաբերէ Մար Աբաս Կատինայի մատենանը: Ասոր վաւերականութեան հարցը այստեղ մեզ չի հետաքրքրեր: Մովսէս Մար Աբասը կը ներկայացնէ որպէս «այր ուշիմ եւ վարժ քաղդէացի եւ յոյն գրով, գոր յղէ [Վաղարշակ] առ եղբայրն իւր Արշակ մեծ արժանի ընծայիւք, բանալ զդիւանն արքունի»⁴⁷: Մնացեալը ծանօթ է, քանի որ Մար Աբաս դիւանին մէջ կը գտնէ գիրք մը, գրուած Աղեքսանդր Մեծի ժամանակ, ուրկէ կը քաղէ Հայոց վերաբերող «գլխաւորութիւն հաւաստի»⁴⁸:

Մովսէսի այս յղումը Մար Աբաս Կատինային եւ արդէն գրուած պատմութեան մը Արշակունի հարստութեան հիմնադիր Վաղարշակի հրամանով, կրնայ հակասական թուիլ հեղինակի առաջին հաստատումներուն համեմատ, ինչ կը վերաբերի նախնիներու առ իմաստութիւնը անսիրելութեան եւ դիւանական նիւթերու բացակայութեան: Ըստ երեւոյթին Մովսէս չի նկատեր հակասութիւնը, ինչպէս նաեւ մեկնաբաններուն մեծ մասը: Պէտք է ըսել, որ որքան «Պատմութեան» առաջին գրքի ընթերցումը կը յառաջանայ, այնքան կը բազմանան յղումները արխիւներուն: Թէ Մար Աբասի մատենանը հիմնական դեր կը խաղայ եւ առաջնակարգ աղբիւր կը դառնայ, ատիկա բացայայտ է: Սակայն անոր նոյնիսկ երեւակայական գոյութիւնը խորքին մէջ Մովսէսի նախապէս ըրած հաստատումներուն եթէ ոչ ամբողջական, գոնէ մասնակի հերքումն է: Այս «հակասութիւնը» անկարելի է բառնալ եթէ դէպի սկիզբը գացող ձգտումը չմտածուի իբրեւ ուժական, տինամիք կառուցուածք մը, որ մեզի կը մնայ լոյսին բերել:

Պէտք է ըսել, որ Մար Աբասի մատենանին ծնունդը եւ Սահակ Բագրատունիի պատուէրով գրուող Մովսէսի մատենանը ունին հետաքրքրական եւ ինչո՞ւ չէ խռովիչ նմանութիւն: Արեղեան արդէն նմանութիւնը նկատած է⁴⁹, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի հնագոյն շրջանի պատմութիւն մը գրելու ծրագրին: Արդարեւ՝ Վաղարշակ, Պարսից Արշակ Թագաւորի եղբայրը՝ անգամ մը որ կը ստանայ Հայաստանի իշխանութիւնը, կարգ ու կանոն կը հաստատէ, կ'ուզէ գիտնալ. «Թէ ո՞րք արդեօք եւ ո՞րպիսի արք տիրեալ իցեն ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչեւ ցնա»:

47. Ա, Ը, էջ 29:

48. Ա, Թ, էջ 31:

49. Հայոց հին Գրականութեան Պատմութիւն, Բ. Տպագրութիւն, Պէյրութ 1955, Հատոր Ա, էջ 276:

զբաղա՞ց արդեօք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի զտեղի»⁵⁰։ Այս նշումը կը գտնենք Արշակին ուղղուած նամակին մէջ՝ ձեռամբ Մար Աբասի․ «Թէ ո՛րք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, եւ ուստի՛ նախարարութիւնքս որ աստ կան»⁵¹։ Ինչ որ երկու անգամ զըրուած է հոս, ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ տարբերակը Մովսէսի իսկ ծրագրին․ «զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւնն ճշդիւ՝ զթագաւորացն եւ զնախարարաց ազգաց եւ տոհմից, թէ ո՛վ յուսմէ եւ զի՞նչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց․․․»⁵²։ Պէտք է ըսել նաեւ, որ ազգաբանական ծրագրին կ'աւելնայ ցանկութիւնը, որ է Մովսէսի պատմութեան մեկնակէտը եւ որ ներկայ է նաեւ Վաղարշակի ձեռնարկին ու հրամանին մէջ։ Մար Աբասի պատմութիւնը նոյնքան «ըղձալի»⁵³ է Վաղարշակին, որքան Մովսէսի մատեանը իր պատուիրատու Սահակին։

Մար Աբասի գրքին ծնունդը տարօրէն նման է Մովսէսի պատմութեան եւ կը մեկնի նոյն մտահոգութենէն։ Վաղարշակ կը թուի նախատիպն ըլլալ Սահակ Բագրատունիի, ինչպէս Մար Աբաս՝ Մովսէսին։ Այս համեմատական, նմանաբանական կառոյցը կ'արտօնէ մտածելու, որ Մովսէսի մատեանը կը հայելացնէ Մար Աբասի մատեանը։ Առաջինը իր մէջ կ'առնէ երկրորդը։ Մատեանին մէջ կայ ուրեմն ուրիշ մը․ Մովսէսի պատմութիւնը կ'ամփոփէ Մար Աբասի գիրքը կամ Մովսէս կը կրկնէ, կ'երկրորդէ․ «Յորմէ մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս՝ երկրորդեմք այժմ քում հարցասիրութեանդ․․․»⁵⁴։ Նմանողական կառոյցը կը հաստատէ կրկնողական յարաբերութիւն մը։ Մովսէս կը կրկնէ Մար Աբասը, ինչպէս կը կրկնէ Բարդազանը, երբ կ'ուզէ գրել Արտաւանէն մինչեւ Յոսրոպ ժամանակաշրջանի պատմութիւնը Երկրորդ գրքին մէջ⁵⁵։

Արդ՝ այս կրկնումը, երկրորդումը, անհուն է։

Արդարեւ՝ Մովսէս կը նշէ, որ Մար Աբասի Մատեանը իր կարգին հանուած է Աղեքսանդրի հրամանաւ «ի Գաղղէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն»⁵⁶, այլ խօսքով՝ Մար Աբասի մատեանը կը բխի ուրիշ մատեանէ մը, որ զրուած քաղղէացւոց բարբառով, փոխադրուած է

50. Ա, Ը, էջ 29։

51. Նոյն, էջ 30։

52. Ա, գ, էջ 10։ Նոյն տեսակի հրաման է որ կը թելադրէ Կեփաղիոն․ «Մանր զամենայն ի սկզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաք գրել զազգաբանութիւնսն ի դիւանացն արքունի, այլ առաք հրաման ի թագաւորաց՝ թողուլ զաննչանից ի զվատաց արանց ի հնոցն գլխատակն եւ գրել միայն զբաժն եւ զիմաստունսն եւ զաշխարհակալս նախնիս․․․», Ա, Ե, էջ 21։

53. Ա, Թ, էջ 30։

54. Նոյն, էջ 31։

55. Բ, 4գ։

56. Ա, Թ, էջ 31։

յունարէնի: Ինչ որ կը նշանակէ որ Մովսէսի մատեանէն առաջ կային բազմաթիւ ուրիշ գիրքեր, անհուն դիւաններ Հայոց մասին: Նախընթաց գիրքերու եւ դիւաններու այս անհունը ճշգրտորէն կ'ըսէ հնախօսութեան կրկնողական եւ կուտակիչ նկարագիրը, նոյնիսկ եթէ Մովսէս չեղտը կը սիրէ դնել յիշատակուած իրողութիւններու ճշմարտացիութեանը վրայ:

Մատեանի այս կրկնողական համեմատութեան մէջ մէկ լեզուէն միւսը - քաղդեերէն, յունարէն, հայերէն - դժուար չէ նշմարել մատեանը ոտքի հանող ցանկութեան եւ ծագման քաղողութեան կրկնողական նկարագիրը: Սահակ Բագրատունիի ցանկութիւնը կը կրկնէ, կ'երկրորդէ Վաղարշակ Թագաւորի իղձը, որ իր կարգին կը կրկնէ ցանկութիւնը Աղեքսանդրի: Նախնիներու ծագումն ու բունը՝ հարազատը գիտնալու ցանկութիւնը կարծէք միշտ կար վաղնջուց: Մատեանները որոնք կը համապատասխանեն այս ցանկութիւններուն գոյութիւն ունին, թէեւ հազուադէպ են. «Մատեան լեալ զԲսիսութեայ եւ զորդ-ւոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երեւի, յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից»⁵⁷: Կամ մատեաններ են որոնք յետոյ անյայտացած են. «Եւ զայս Աբիւղենոս յիւրում առաջնում առանձնականի իմն մանր ազգաբանութեան ասէ, զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին»⁵⁸: Անդադար մատեաններ ու դիւաններ, կորսուած, դիտումնաւոր կերպով «բարձուած» կամ զեղծուած: Մովսէսի տրամադրութեան տակ կայ ամբողջ մատենադարան մը, մինչ նախնիները երբեք չեն ունեցած անոր ցանկութիւնը:

Մար Աբասի մատեանը որ կը կանխէ հնախօսութիւնը եւ անոր աղբիւրն է, չի՞ նշեր արդեօք, չի՞ վկայեր ծագումի անհատում ցանկութեանն որուն տեւականութենէն կը խօսի Մովսէս: Բայց այն ատեն ի՞նչպէս կրնայ հաստատել նոյն ատեն, որ նախնիները չունէին այդ ցանկութիւնը եւ որ ինք առաջին ազգաբան պատմագիրն է Հայոց: Արդեօք միայն հայերէն: Գիտենք, որ այս երկրորդ կէտը էական չէ, քանի որ ազնուականութեան ծագման մասին, վէճերու եւ դաշինքներու վերաբերող անթիւ գրութիւններ կան պարսից եւ յունաց գիրերով⁵⁹: Խորքին մէջ, Մար Աբասի մատեանը կը յայտնէ Վաղարշակ Թագաւորի ցանկութիւնը, Մովսէսի հնախօսութիւնը Սահակի ցանկութիւնը առ իմաստութիւն: Ցանկութեան տակ՝ ուրիշ ցանկութիւն: Ցանկութիւնը անհատում է: Բայց իմաստութեան ձգտող ցանկութիւնը անհուն կիրք է: Նման կիրքի մը համար ծագումի գրութիւնը, ազգաբանութիւնը միշտ վերսկսելի է: Ծագումը երբեք գրուած չէ

57. Ա, Գ, էջ 25-26:

58. Ա, Ե, էջ 21:

59. Ա, Գ, էջ 11:

միանգամընդմիջտ, գրելի է միշտ: Գրուած է, եւ միեւնոյն ատեն կը մնայ անդադար գրելի⁶⁰: Սկիզբը կը գրաւէ, կը հմայէ եւ կը վրիպի խօսքէն, արտադրելով ճշմարտութիւն թէ սուտ, առասպել կամ հաստի պատմութիւն: Այս է թերեւս անոր յարատեւութեան օրէնքը:

Միայն անհուն, անհատնում ցանկութեան տրամաբանութիւն մը հասկնալի եւ ըմբռնելի կը դարձնէ Մովսէսի կրկնակ հաստատումը. անսիրելութիւն իմաստութեան եւ ցանկութիւն առ իմաստն Վաղարշակի մօտ: Գնահատութեան անհուն յառաջդիմութեան սկզբունք եւ ծագումի անհուն հրապոյր: Պարզ հակասութեան մը հաստատումը անբաւարար է ըմբռնելու համար Մովսէսի արարքին միտք բանին, որ պատմագրութեան ուժական կառուցուածք մը կը կազմակերպէ: Թէ պէտք է սկիզբը որոնել ու գտնել, արխիւններու, դիւաններու, արձանագրութիւններու մէջ, այսինքն՝ գրութեան մէջ, ահա անխուսափելի ներքին հրահանգը, որ գրութեան կը վերագրէ շատ որոշ պաշտօն մը: Պաշտօն մը՝ իր մէջ առնելու եւ պահպանելու սկզբնականը⁶¹:

Արձանագրութիւնը

Կարելի է հիմա հարց տալ. ի՞նչ է անհրաժեշտութիւնը սկիզբի գրութեան, ի՞նչու համար պէտք է հնախօսութիւն մը գրել⁶²:

Այս հարցումներուն պատասխանելու համար պիտի առնեմ ամէնէն կարճ ճամբան, փաստարկումը յետագային հիմնաւորելով այլազան եւ աւելի հեռաւոր տարրերով:

Հատուածին մէջ որ Մովսէս կը յատկացնէ Արշակունի հարստութեան հիմնադիր Վաղարշակին, որուն կ'ընծայէ նոյնքան կարեւորութիւն որքան Հայկին ու Արամին, եւ Մար Աբասի մատեանի ծնունդին, - ամբողջ հատուածը պատմութեան ժամանակագրական կարգը կը

60. Թէ ծագումի գրութիւնը կը մնայ միշտ գրելի, ասիկա բացայայտ է Մովսէսին հետեւող պատմագրութեան մէջ: Դրասխանակերտցի, Ասողիկ, Ուխտանէս, Թովմա Արծրունի, եւայլն, բոլորն ալ կրկին անգամ ազգաբանութիւնը կը գրեն եւ ամէն անգամ ծագումն ու սկիզբը վերաներկայացուած է կարծէք անդադար խուսափէր, կամ ըլլար ենթակայ կորստեան, անկարգութիւն տուն տար:

61. Գրերու գիտի ստեղծողին՝ Մեսրոպին տիպական կարեւորութիւնը հասկնալի է «Պատմութեան» աւարտին եւ անոր որոշ չափով շարունակումը պատմագրին կողմէ, որ կ'ամբողջացնէ սկսուած թարգմանութիւնները, Գ, կա, էջ 343:

62. Շահեկան պիտի ըլլար բաղդատել խորհնացիի պատասխանը Ֆլավիոս Յովսէփոսի Հրեական Հնախօսութիւնի գրքի յառաջաբանին հետ: Մովսէս չի գրեր ազդեցութեանը տակ դէպքերուն որոնց խառնուած է եւ չի միտիր զանոնց ցոյց տալու իրենց ճշմարիտ լուսաւորումով, ոչ ալ գիրքը կը հրատարակէ հասարակութեան շահին համար. տե՛ս Les Antiquités Judaïques, Livre II, Les Editions du Cerf, Paris, 1990.

խախտե՞ց՝ անշուշտ, քանի որ միայն Ներկորդ գրքի երրորդէն ութերորդ գլուխներուն մէջ կ'ընդլայնի Վաղարշակի թագաւորութիւնը, - Մովսէս Վաղարշակի իշխանութեան ընդհանուր ներկայացում մը կ'ընէ, որ մեծապէս շահեկան է ազգաբանութեան մը եւ հաստատման ըմբռնումին մասին: Այսպէս. «Սորա կարգեալ զիշխանութիւն իւր մեծապէս, եւ հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր՝ եղեւ գիտել սորա, թէ ո՛րք արդեօք եւ ո՛րպիսի արք տիրեալ իցեն...»⁶⁴: Այս առաջին հատուածին կը հետեւի Վաղարշակի նամակը Արշակին. «Եւ այժմ ի քումմէ խնամակալութենէ զետեղեալ զթագաւորութիւնս՝ խորհուրդ ի մտի եղի գիտել, թէ ո՛րք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց... Զի ո՛չ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի է, եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի»⁶⁵: Կը հետեւի խնդրանքը բանալ տալու արքայական դիւանները Մար Աբաս Կատինային առջեւ:

Այս երկու հատուածները որոշ չափով զիրար կը կրկնեն եւ երկուքին մէջ ալ ներկայ է իշխանութեան, կարգ կանոնի խնդիրը, կապուած՝ Վաղարշակի թագաւոր նշանակումին: Իշխանութեան հիմնումին եւ հաստատումին համար էական նշանակութիւն ունի կարգաւորումը, օրէնսդրութիւնը, ինչ կը վերաբերի քաղաքական, վարչական թէ կրօնական մարզերուն: Ներկորդ հատուածին մէջ կար կեդրոնական նախադասութիւն մը, որ Մալխասեան կը թարգմանէ. «Այստեղ ոչ յայտնի կարգեր են եղել եւ ոչ մեհենական պաշտամունքներ, եւ այս երկրի գլխաւորներից ոչ առաջինն է յայտնի եւ ոչ վերջինը, եւ ոչ էլ որեւէ օրինաւոր բան կայ, այլ ամէն ինչ խառնիխուռն է ու վայրիվերոյ»⁶⁶: Կը խորհիմ որ այստեղ «կարգ»ը բաւական տարտամ թարգմանուած է եւ Թոմսոնի թարգմանութիւնն է ճիշդը⁶⁷, քանի որ նկատի ունի ազնուական ընտանիքներու, նախարարներու կարգը, ազնուական համակարգը, նախարարական տուններու իրաւունքներն ու իրաւասութիւնները, այնպէս ինչպէս ատիկա կը տեսնենք Արշակունեաց Գահնամակին մէջ: Վաղարշակ կը նկատէ, որ չկան օրէնքներ, օրինաւոր բաներ, որ ամէն ինչ խառն է, տակնուվրայ եւ «վայրենի»: Հաս-

63. Ժամանակագրական կարգի խախտումը այլապէս շահեկան երեւոյթ մըն է: Անոր անմիջական հետեւանքն է «Պատմութեան» իսկապէս բացառիկ սերտութիւնը, ներքին խտութիւնը: Միւս կողմէ՝ Խորենացի այդ ձեւով պատմագրական ծրագիրը կ'արձանագրէ հայկական առաջին թագաւորութեան պատմութեան մէջ, կարծէք ըլլար ինք միակ շարունակողը:

64. Ա, Ը, էջ 29:

65. Ա, Թ, էջ 30:

66. Նշուած հատոր, էջ 84:

67. Նշուած հատոր, էջ 83, ուր Թոմսոն կարգը կը թարգմանէ The orders of rank, ինչ որ որոշապէս կը յղուի նախարարական կարգին:

կնալի չէ, թէ ի՞նչու Մալխասեան «վայրենին» կը վերածէ «վայրիվերոյ»⁶⁸ քանի որ վայրենին կը հակադրուի անօրէնին, օրէնքն ըլլալով բարբարոսութեան, վայրագութեան հակադիր, փաստօրէն անիշխանութեան զանցում: Իր թագաւորութեան շրջանին Վաղարշակ ճիշդ այս թերիներն է որ պիտի փորձէ ուղղել, եւ այդ մեծ գործն է որ Մովսէս կը պատմէ Երկրորդ զրքի 3-8 գլուխներուն մէջ: Արդ՝ Մովսէս միայն հիացական տողեր ունի Վաղարշակի մասին⁶⁹, որ կը ներկայանայ մեզի իբրեւ խաղաղասէր, կարգ կանոն հաստատող, կառուցանող տիրակալ մը. «Բազում ինչ աստ կարգաց եւ յօրինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց եւ համայն ասել՝ օրէն թագաւորութեան, եւ որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմնակալաց եւ որ նման այսոցիկ»⁷⁰: Վաղարշակ կը յայտնուի նաեւ իբրեւ թագաւորական տան կարգաւորողն⁷¹ ու «օրինադրողը». «Նախ եւ առաջին օրինադրէ զթագաւորն զինքն եւ զտուն իւր»⁷², փաստօրէն սկսելով ինքն իրմէ, թագէն, հիմնելով այսպէս ինքզինք. «սկիզբն առնելով ի գլխոյ իւրմէ եւ ի թագէ»⁷³: Վաղարշակն է որ Բագրատունի Բագարատին կու տայ «թագադիր» տիտղոսն ու պաշտօնը, ինչ որ կը թելադրէ կապ մը «Պատմութեան» պատուիրատուին եւ Արշակունի հարստութեան հիմնադրին միջեւ: Վաղարշակ կը հաստատէ տակաւին ժառանգութեան օրէնքը, ռազմական եւ վարչական բարեփոխութիւններ կը կատարէ, կ'որոշէ օրէնքներ ու ժամեր ընդունելութեան, խորհրդակցութեան, զբօսանքներու, կը սահմանէ իրաւարար ատեաններ, եւայլն: Կը բաւէ կարգաւ Երկրորդ զրքի Վաղարշակին նուիրուած գլուխները նկատելու համար այն բարդ ցանցը ուր «կարգ» յղացքը գետեղուած է: Ամբողջ Վաղարշակի գործունէութիւնը կը կայանայ իշխանութեան հիմնաւորումին մէջ, որ կը հասկցուի իբրեւ օրինադրման ու կարգաւորման հոլովոյթ ու համակարգ: Քաղաքականէն, ռազմականէն մինչեւ վարչականն ու կրօնականը ներառեալ են իշխանութեան մէջ եւ կը յայտնուին իբրեւ իշխանութեան հաստատման կերպերը: Վաղարշակի թագաւորութիւնը է՞ արդեօք իտէալ պատկերը Մովսէսի քաղաքական տեսութեան: Անկարելի չէ՝ ինչ որ էական է սակայն եւ որ մէկ կողմ դրի մինչեւ հիմա, այն ալ ան է, որ նման կարգաւորման ու իշխանութեան կայունացման հոլովոյթի մէջ կը տեղաւորուի Վաղարշակի ցանկութիւնը ունենալու պատմութեան մատ-

68. «Այլ խորեմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն եւ մանրապատում, զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով հաւաստի, եւ զի զոճն ի բաց թողեալ, վասն զկապ սիրոյ զհրաշալւոյն անխզելի պահելով», Բ, գ, էջ 108:

69. Բ, է, էջ 109:

70. «Յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին...», Բ, Ը, էջ 112:

71. Նոյն, էջ 110:

72. Նոյն, էջ 110:

եան մը: Վաղարշակ կ'ըսէ, թէ այստեղ չկան մեհենական պաշտամունքներ եւ յայտնի ու որոշ նախարարական տուներու կարգ: Եթէ երկրորդը վարչական, ներքին քաղաքական կարգերուն կը յղուի, առաջինը կրօնականին կ'երթայ: Կը խորհիմ, որ Վաղարշակ ո'չ այնքան մեհենական նոր պաշտամունքներ կը հաստատէ, այլ գուցէ կը կարգաւորէ պաշտամունքային, ծիսային կալուածը, որոշադրելով աստուածներու կարգը, ինչ որ բաւական սովորական երեւոյթ է հիներու մօտ: Յամենայն դէպս կրօնականը կը կազմէ խորհրդանշականի կալուածը եւ ըստ երեւոյթին ան ալ խառնիխառն է: Ուստի՝ կարելի է ըսել, որ ազգաբանութեան ցանկութիւնը, սկիզբի ու ծագումի ցանկութիւնը, կը ծնի խառն, քառսային, անօրինական աշխարհի մը մէջ եւ կը տարազուի իբրեւ նոր կարգերու հաստատման կամք:

Ո՞րք է առաջինը, ո՞րք է վերջինը, ո՞րք կը սերի որմէ: Այս հարցումները որոնք կը մղեն ազգաբանութեան մը ստեղծումը, կարգաւորման մտահոգութիւն մը կը մատնեն Վաղարշակի թէ Մովսէսի մօտ: Ուստի սխալ չէ մտածել, որ Մովսէս պատմագրութիւնը կը մտածէ որպէս կարգաւորման եղանակ ու միջոց, կարծէք հնախօսութիւնը իբրեւ պաշտօն ունենար ծագումի, սկիզբի տիրակալում մը, գրաւում մը, որոշում մը: Եթէ մօտէն կարդանք Մովսէսի երկը, պատմագրութեան որոշադրումը իբրեւ կարգաւորման աշխատանք նշմարելի եւ ընթեռնելի է բազմաթիւ հատուածներու մէջ: Քանի մը օրինակներ բաւ են: Առաջինը կ'ականարկէ պատմական երկի գրուելուն. «Առ որով տեսանեմ եւ զայս, զի եթէ որք յառաջ քան զմեզ եւ կամ առ մեօք եղեն հարուստք եւ իշխանք աշխարհիս Հայոց... ոչ հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից»⁷³: Ապա՝ ազգաբանութեան տարազումին իսկ մէջ որոշապէս. «զորս յիշատակեսցուք ի կարգի պատմութեանս, յորժամ զորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակն...»⁷⁴: Մալխասեան «ի կարգի պատմութեանս» կը թարգմանէ «այս պատմութեան ընթացքում», ինչ որ սխալ չէ ի հարկէ, սակայն կը խորհիմ, որ Մովսէսի բնագիւղը աւելի մտածուած ու ճշգրիտ է, քանի որ ճիշդ այդ պատմութիւնն է, որ իբրեւ գրուած բան, իբրեւ գրութիւն՝ ունի կարգ, քանի որ պատմագրել կը նշանակէ կարգաւորել: Կարգաւորել ոչ թէ միայն սովորական իմաստով տուեալ նիւթը, պատճառներու եւ հետեւանքներու լծորդումներ գտնել, այլ աւելի հիմնապէս դէպքերն ու դէմքերը մտցնել գիրերու աշխարհին մէջ: Այս ընդհանուր կարգաւորումէն Մովսէս կ'անցնի մասնաւորեալ կարգաւորման՝ երբ նկատի ունի ժառանգական, հօրմէ որդի անցման օրէնքը. այս կարգին կ'ականարկէ, երբ կը գրէ. «Հայկ, Արամանեակ եւ զայլսն ի կարգի, զորոց առաջնագոյն

73. Ա, ա, էջ 6:

74. Նոյն, էջ 7:

ասացաք»⁷⁵։ Կայ նաեւ հակառակ պարագան, երբ նման կարգ չի գտներ. «Իսկ զՄեստրայիմ չորրորդ ի նոյէ եւ երրորդ ի Քամայ՝ ոչ ի մերում թարգմանութեանս եւ ոչ ի ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանեմք։ Այլ այսպէս զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ եւ յընթերցասիրէ ումեմնէ Ասորւոյ»⁷⁶։

Երկրորդ հատուածի մը մէջ, հոն ուր Մովսէս կը կշտամբէ նախկին թագաւորներն ու իշխանները, պատմագրութիւնը նորէն մտածուած է իբրեւ կարգաւորման հոլովոյթ. «Զի թէ արդարեւ արժանի գովութեան այնք ի թագաւորաց իցեն, որք գրով եւ պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս, եւ զգործս իմաստութեան եւ զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին ի վէպս եւ ի պատմութիւնս՝ ըստ նոցանէ եւ պարապեալքն այսպիսում ճգնութեան դիւանագիրք մատենից՝ ներբողականաց ի մէնջ արժանի եղեն ասից»⁷⁷։ Պարզ է անշուշտ որ «կարգել» գրելուն սոսկական հոմանիշը չէ այստեղ, ինչպէս կարելի է ենթադրել, այլ գիրն ու պատմութիւնը, այսինքն պատմագրութիւնը՝ յատկօրէն կը հասկցուին իբրեւ կարգաւորման հոլովոյթ։ Կարծէք որեւէ երկդիմութիւն ըլլար, բնագիրը կը տարազէ այդ «կարգելու» արարքը «հաստատեալ»ով։ Պէտք կա՞յ նշելու տակաւին, որ պատմագրական ծրագիրը գետեղուած է հոս ալ իշխանութեան կալուածին առընթեր։ Ինծի կը թուի, որ պատմագրութիւնը Մովսէսի համար առընչուած է իշխանութեան խնդրին հետ, քաղաքականութեան՝ եթէ քաղաքականը հասկնանք իբրեւ հաւաքականութեան, ժողովուրդի ու ժողովումի ըլլալու կերպ։ Կարեւոր կը նկատեմ նաեւ այն որ պատմագրութիւնը եւ իշխանութեան մը հաստատման գործը կապուած են «ժամանակին»։ Պատահական չէ «զիւրեանցն զժամանակս» դարձուածքին ներկայութիւնը բնագրին մէջ։ Պատմագրութիւնը կը կարգաւորէ, կը հաստատէ ժամանակը, ոչ միայն ժամանակաշրջան իմաստով, այլ տառացիօրէն պատմական տեւողութիւնը (չմոռնալ որ վերը տրուած հատուածի մը մէջ՝ Վաղարշակ «ժամս որոշէ ելից եւ մտից» կը գրէ Մովսէս)։ Այս կարգաւորման փորձառութիւնը կ'ընէ նաեւ ընթերցողը որ կը կարդայ պատմական երկ մը. «ի ձեռն որոց եւ մեք յընթեռնուին զառ ի նոցանէ շարածս բանից՝ ըստ աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասիմք, եւ քաղաքականս ուսանել կարգս, յորժամ զայսպիսիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս եւ զրուցաւորութիւնս...»⁷⁸։

75. Ա, Թ, էջ 32։

76. Ա, Ե, էջ 20։

77. Ա, Գ, էջ 10։

78. Ա, Գ, էջ 10։

Հնախօսութիւնը կը ձգտի կարգաւորելու խառնակութեան առաջին տարածութիւն մը, քառս մը, խորհրդանշական մակարդակի, թէ քաղաքական, այնտեղ հաստատելով դէմքեր, օրէնքներ, յաջորդութեան կանոններ: Այս կարգաւորումը, օրինադրումը սկիզբին, գլուխին (Վաղարշակի թագը) պատմագրութեան խօսքին մէջ հաստատութիւն մըն է, ինչպէս Վաղարշակ կը հաստատէ իր իշխանութիւնը եւ կը կազմակերպէ իր զօրութիւնը: Հաստատման այս գործը կայունացման աշխատանք մըն է: Արդ՝ Մովսէս բազմաթիւ անգամներ իր իսկ աշխատութիւնը կը բնորոշէ իբրեւ «արձանագրութիւն բանից»⁷⁹: Այս այն ատեն նորաբանութիւն եղող բառը կը գտնենք պատկերաւոր ձեւով ուրիշ տեղ. «զգործս իմաստութեան... արձանացուցին ի վէպս եւ ի պատմութիւնս»⁸⁰: Արձանացման փոխաբերութիւնը, որ այնքան զօրաւոր կերպով պիտի բանի նաեւ Գրիգոր Նարեկացիի մօտ, Մովսէսի «Պատմութեան» մէջ կը կազմակերպէ հնախօսութիւնը իբրեւ քառսային տարրերու զսպում եւ կարգաւորում: Պատմագրութիւնը յիշատակներու գրութիւնն է իբրեւ արձանացում եւ յուշարձան: Պատմութեան յուշարձանային այս յղացքը կանխադրուած է Վաղարշակի մէկ հրամանին մէջ, որ Մար Աբասի պատմութեան մէկ մասը գրել կու տայ քարի վրայ. «...զմասն ինչ յարձանի հրամայէ ղրոշմել...»⁸¹: Հասկընալի է թէ ինչու առաջին մէջբերումը որ Մովսէս կ'ընէ Մար Աբասի ենթադրեալ մատենէն կը վերաբերի աստուածներուն, դիցերուն, հսկաներուն, որոնք աշտարակաշինութեան մտածումը կ'ունենան, Բաբելոնի աշտարակին, որ Մովսէս կը կոչէ փաստօրէն «անկարգ ամբարտակին շինուածոյ»⁸²: Պատմագրութիւնը գիրով կը ղրոշմէ, կ'արձանացնէ ժամանակները որոնք սկիզբն ու գլուխն է ամբարտակը, այսինքն՝ անկարգութիւնը եւ զորս կը կարգաւորէ:

Ի սկզբանէ քառսն էր, խառնակութիւնն ու անիշխանութիւնը: Այս քառսին վրայ կը յայտնուի արձանացնող գրութիւնը, հնախօսութիւնը որ կ'ըսէ ծագումն ու գլուխը, նախատիպ հերոսը, կը հաստատէ յաջորդութիւնը: Ազգաբանութիւնը կը յայտնուի իշխանութեան հետ, հաւանաբար իբրեւ իշխանութեան մէկ գործիքը կարգ ու կանոն դնելու համար քաղաքական միջոցին մէջ: Հնախօսութիւն կը գրեն երբ խառնակութիւնը կը տիրէ, երբ ճշմարիտն ու սուտը կը խառնուին իրարու: Կը հասկցուի ինչու համար իր ողբին մէջ, երբ տեղի ունեցած է թագաւորութեան եւ իշխանութեան վերջը, բայց երբ գիրբըր ստեղծուած են, Մովսէս ներառելով քաղաքական ու կրօնական իշխանութեան

79. Ա, ա, էջ 8:

80. Ա, գ, էջ 10:

81. Ա, թ, էջ 31:

82. Ա, գ, էջ 13:

խորտակումը կը գրէ. «արմատացաւ անկարգութիւնն, դրդունցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն»⁸³, կարծէք անկարգութեան վերադարձով վերադարձաւ նաեւ այնքան իր կողմէ դատապարտուած տգիտութիւնն ու նախկին իմաստութեան անսիրելութիւնը:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

83. Գ, ԺԸ, էջ 358:

Résumé

ECRITURE ET CONSTRUCTION DE L'ORIGINE DANS L'HISTOIRE DE MOVSES KHORENATS'I

KRIKOR BELEDIAN

Dans cette étude l'A. articule la fascination de l'origine et celle non moins prégnante de l'écriture dans «l'Histoire des Arméniens» de Movsès Khorénats'i. On essaie de mettre en relief la relation matricielle qui lie l'origine à l'écriture dans une prescription qui peut être formulée de la manière suivante: il faut écrire l'origine. Pourquoi doit-on l'écrire et quelle est la fonction principale de l'écriture historique? Telles sont les questions qui sont ici abordées.

Ce travail ne s'inscrit ni dans le cadre de la philologie classique, ni celui de la critique historique, encore que l'apport de ces disciplines à l'intelligence du texte ne soit pas ignoré. Il existe d'autres modes d'approches et d'interrogation susceptibles d'éclairer le texte et de mettre en évidence la pensée de Movsès en oeuvre dans son livre et les divers procédures du récit historique qui en découlent et la justifient. L'A. contourne les problèmes des sources, de l'identité de l'auteur et de la datation de l'ouvrage qui ont provoqué une masse énorme de littérature au point qu'on a fini par oublier une évidence: la cohérence du texte et l'unicité du projet d'une «archéologie arménienne». On ne peut parler ici de l'originalité propre de Movsès qui par sa recherche de l'origine (supposée) des Arméniens élargit le temps historique bien au delà des limites fixées par l'historiographie qui la précède (Agathange, le Pseudo-Faustus, Lazare de Pharbe et d'autres) et qui toute unanimement fixe le commencement du temps historique à la conversion de l'Arménie.

La lecture part de la passion du questionnement qui est placée au point de départ de l'ouvrage de Movsès, à savoir la commande de l'ouvrage par le prince Sahak Bagratouni. Ce questionnement s'enracine dans la fascination de l'origine définie en tant que le vénérable, le propre et le natif: la figure des ancêtres qui commande toute descendance et toute identité. Movsès souligne le caractère unique de ce désir d'une archéologie, mais on constate qu'il est en fait une passion renouvelée. Movsès affirme d'une part l'absence d'archives nationales et celle d'un désir de connaissance qui caractériserait d'après lui les rois et princes arméniens jusqu'à

Sahak Bagratouni. Rois et princes auraient pâti d'un «non-amour» (ansiréloutiwn), d'un ne pas-aimer, soit d'un refus actif vers les choses de l'esprit. Mais, d'autre part, Movsès découvre lui-même et utilise comme document de base l'ouvrage du syrien Mar Abas Catina. L'authenticité de cet ouvrage n'est pas interrogée dans cette étude, seule la logique interne de la démarche de Movsès qui importe. Avant de crier à la contradiction entre l'absence d'archives et les découvertes successives de textes concernant les antiquités arméniennes, il faut questionner la relation analogique qui existe entre les circonstances qui donnent naissance à l'ouvrage du Syrien et celles de Movsès. Cette troublante analogie permet de souligner l'existence d'un «amour» ou d'une passion vers la science qui précède la passion du commanditaire de l'ouvrage de Movsès. Sous le désir de l'un se trouve donc un autre désir, sous un livre, d'autres livres. Une nouvelle économie du désir apparaît qui seule peut permettre de comprendre la «contradiction» de Movsès. Il en découle que le désir de l'origine étant précédé d'un autre désir, ainsi multiplié, est un désir ambivalent et infini. Son objet lui-même, l'origine, est ambivalent, pouvant susciter du vrai comme du faux.

La seconde partie de cette étude met en relation la fascination essentiellement «érotique» au sens platonicien du terme, de l'origine avec la question de la nécessité de l'écriture. Une analyse du chapitre 8 du Livre I consacré au règne de Vagharchak, fondateur présumé de la dynastie arsacide de l'Arménie et des chapitres 3-8 du Livre II également consacré à ce roi permet à l'A. d'établir le cadre dans lequel s'opère l'élaboration d'une Histoire archéologique. Ce cadre est celui de l'instauration d'un nouveau pouvoir, et d'un nouvel ordre; le désir d'un livre historique chez Vagharchak émerge dans un chaos politique et religieux. L'A. étudie le concept directeur de «Karg» dont la récurrence dans le texte de Movsès montre l'importance. Comme le fait le nouveau pouvoir politique, l'archéologie historique de même ordonne et règle. Ecrire l'Histoire participe de cette vaste entreprise de mise en ordre. C'est peut être la raison pour laquelle l'écriture se définit chez Movsès en tant qu'inscription lapidaire ou épigraphie (arjanagroutiwn), qui fixe le temps, instaure des règles et des successions, met fin à l'anarchie. Il n'est pas sans intérêt de remarquer à cet égard que l'ultime chapitre du Livre III où Movsès se lamente sur l'époque dont il se présente le contemporain, décrit une période où « l'anarchie a pris racine, l'orthodoxie est ébranlée...».